

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA
MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
AL-XORAZMIY NOMIDAGI URGANCH DAVLAT
UNIVERSITETI
FILOLOGIYA FAKULTETI
O‘ZBEK TILI TA‘LIM YO‘NALISHI
403-GURUH TALABASI
RO‘ZMETOVA MEHRIYONING “TURKIY
TILLARNING QIYOSIY-TARIXIY
GRAMMATIKASI” FANIDAN

REFERATI

Urganch-2015

Mavzu: Turkiy tillar oilasi

Reja:

1. Turkiy tillar oilasi haqida.
2. Turkiy tillarga xos xususiyatlar.
3. Turkiy tillar oilasiga mansub xalqlar.
4. Oltoy tillar oilasi haqida.

Turkiy tillar oilasi haqida. Qadimda turkiy xalqlar soni jihatdan qariyb 65 taga yetgan bo'lsa, bugungi kunda jahonda 30 dan ortiq o'z yozuviga ega turkiy xalq borligi aniqlangan. Bu tillarda so'zlashuvchi xalqlar, asosan, Osiyo, Yevropa, Amerika va Avstraliyada yashaydilar. Turkiy tillarda so'zlashuvchi xalqlarning ko'pchiligi Osiyo qit'asida istiqomat qiladi.

Turkiy tillar oilasiga quyidagi tillar kiradi: turk, ozarbayjon, turkman, gaguz, qrim-tatar, qorachoy, balqar, qumiq, no'g'oy, tatar, boshqird, oltoy, shor, xakas, tuva, yoqut, girg'iz, o'zbek, qoraqalpoq, chuvash, uyg'ur, qozoq kabilar.

Turkiy tillarga xos xususiyatlar. Turkiy tillar genetik jihatdan qarindosh bo'lib, tillarning morfologik tasnifiga ko'ra, agglutinatив bo'lganligi sababli, ularda affikslar, so'z tarkibidagi har bir qo'shimcha faqat bir ma'no ifodalaydi va birin-ketin birikib, yopishib keladi; affikslar o'zakka mexanik ravishda qo'shilaveradi, biroq o'zak bilan juda birikib ketmaydi, ya'ni undan ajralib, chegarasi ma'lum bo'lib turadi; turkiy tillarda prefikslar yo'q, ular o'zlashgan so'zlar tarkibida uchraydi; grammatik ma'nolar affikslar yordamida ifodalanadi; turkiy tillarda grammatik rod (jins) kategoriyasi uchramaydi. Shu sababli so'zlarning o'zaro sintaktik munosabatga kirishuvida boshqa vositalar ishtirok etadi; singarmonizm hodisasi saqlangan bo'lib, uning tarqalishi har bir turkiy tilda o'ziga xos xususiyatga ega.

Demak, turkiy tillarning ma'noli elementlari mustaqil so'z, yordamchi so'z va affikslar hisoblanadi. Turkiy tillarning morfologik xususiyatlarini o'zlashtirish uchun qo'shimcha va yordamchi so'zlarining qo'llanishi va ma'nosini bilib olishning o'zi kifoyadir.

Turkiy tillar oilasiga mansub xalqlar. Turkiy xalqlarga – avarlar, ozarbayjonlar, oltoylar, astraxan tatarlari, balqarlar, boshqirdlar, bulg'orlar, gagauzlar, qarluqlar, xajarlar, qozoqlar, qaraimlar, qoraqalpoqlar, qorachoylar, qumiqlar, qipchoqlar, qirg'izlar, qrim tatarlari, qirimchaqlar, no'g'oylar, o'g'uzlar, o'zbeklar, pecheneglar, salarlar, sariq uyg'urlar, sibir tatarlari, tatarlar, tofalar, truxmenlar, tuvalar, turklar, turkmanlar, uyg'urlar, urumlar, xazarlar, xakaslar, chuvashlar, chulim tatarlari, shorlar, yoqutlar kiradi.

Yuqorida ta'kidlangan xalqlarning ayrimlari hozirda o'z milliy tiliga ega bo'lsa, ba'zilar o'lik tilga aylanib qolgan yoki boshqa xalqlar tarkibiga qo'shilib ketgan. Bular haqida ma'lumotlar berish til tarixi, turkiy tillarni qiyosiy-tarixiy o'rganish uchun ahamiyatlidir. Shuning uchun ham turkiy xalqlar haqida ma'lumotga ega bo'lishning ahamiyati katta. Endi ularning har biri haqida alohida to'xtalamiz.

Avarlar – o'rta asrda yashagan turkiy xalq bo'lib, ular Karpat havzasida (hozirgi Dunay orti, Markaziy Vengriya, Transilvaniya) ikki yarim asr davomida katta siyosiy kuchga ega bo'lgan hamda o'zining Avar xoqonligini vujudga keltirgan xalqdir. Xoqonlik IX asr boshlarida franklar tomonidan qulatilgach, avarlar boshqa xalqlarga aralashib ketadi.

Avarlar turkiycha **par-apurim**, Vizantiya manbalarida **avarlar**, rus manbalarida **obrlar** deb nomlangan. Markaziy Osiyodan chiqqan qabilalar bilan juan-juanlar nomi bilan ma'lum bo'lgan, degan taxmin paydo bo'ladi. Boshqa taxminlarga ko'ra, ular O'rta Osiyodan chiqqan. Ammo ularning kelib chiqishi to'g'risida aniq ma'lumotlar yo'q.

O'tgan asr boshlarida olimlar orasida dog'istonlik avarlar bilan «yo'q bo'lib ketgan» avarlarning qarindoshi bo'lishi mumkinligi to'g'risida bahs-munozaralar bo'ldi. Qadimgi avarlarning tili turkiy, dog'istonlik avarlar tili esa alohida kavkaz tili hisoblangan. Dog'istonlik avarlarning qadimgi nomi **maarulal** bo'lib, bu ikki xalqning qarindoshligini rad etadi.

Ozərbayjonlar – Kavkazda yashovchi turkiy xalqlarning biri bo'lib, ular Ozarbayjon Respublikasining tub aholisini tashkil qiladi. Bundan tashqari, Gruziya, Armaniston, Dog'iston hamda 7 mln. ozarbayjon Eronning shimolida, shuningdek, boshqa mamlakatlarda ham istiqomat qiladilar. Ozarbayjonlarning umumiy soni 13 mln. Dini – musulmon (shiytlar).

Ozarbayjonlarning kelib chiqishida eramizgacha bo'lgan IV asrdagi Janubiy Ozarbayjonda tuzilgan kichik Midiya yoki Atropatena mamlakati aholisi va Ozarbayjonning shimolida paydo bo'lgan alban qabilasi urug'i, keyinchalik esa Kavkaz Albaniyasining mahalliy aholisi tarkibiy qism rolini o'tagan. So'ngra bu yerlarga har xil eroniy (kimmeriyalar, skiflar) va turkiy qabilalar (xunlar, bulg'orlar, xazarlar, pecheneglar) kelib, mahalliy aholi bilan chatishadi. Shundan keyingi davrlarda (XI–XIII asrlar) turkiy qabilalar (ayniqsa, o'g'uz-saljuqlar) ko'plab kelib, ular ozarbayjon xalqining shakllanishida muhim rol o'ynaydi.

Ozarbayjonlar orasida tarixiy har xil etnik guruhlar – qorapapaqlar, shoxse-venlar, qoradog'lar, afsharlar, ayrumlar, padarlar va boshqalar mavjud.

Qorapapaqlar, asosan, Ozarbayjonning g'arbida, shunga yaqin bo'lgan Gruziya va Armanistonda, shuningdek, ayrim guruhleri Urmiya ko'lining (Eron) janubda, Turkiyaning shimoli-sharqidagi Kars viloyaida qo'nim topgan. «Qorapapaq» atamasi ma'nosi «qoraqalpoq» nomli etnonimga juda yaqin. Ushbu masala olimlarda bu xalqlarning kelib chiqishi bir, degan g'oya yuzaga kelgandan keyin katta qiziqish uyg'otdi. Ammo yozib olingan matnlar va qarapapaqlar tili bo'yicha dialektologik kuzatishlar, shuningdek, ushbu xalqda saqlanib qolgan urug'chilik atamaları va ularning etnografik xususiyatlari, qoraqalpoqlar bilan qorapapaqlarning etnik jihatdan o'g'uz va qipchoqlarning birikuvidan tashkil

topganligi sababli, bular alohida-alohida qabila, degan xulosa chiqarishga olib keldi. Ayni paytda, qorapapaqlar tili va kelib chiqishi bo'yicha o'zlarini ozarbayjonlar deb hisoblaydilar.

Oltoylar (1948-yilgacha–oyrotlar) – Janubiy Sibirda yashaydigan xalqlardan biri bo'lib, ular Oltoy o'lkasidagi Tog'li Oltoy Respublikasining tub aholisidir. Oltoylarning umumiy soni 62 ming kishi bo'lib, dini – xristian.

Oltoylar etnik va til xususiyatlari bo'yicha ikkita katta guruh – shimoliy va janubiyga guruhlariga ajratiladi. Shimoliy oltoylar tarkibiga **tubalar, shalkanlar** yoki **kuu-kiji** va **kumandilar** (ular o'zlarini «tatar-kiji» deb ataydilar) kiradi. Janubiy oltoylar eski samodiy, ket, ugor va turk qabilalarining aralashuvi natijasida shakllangan. Janubiy oltoylarga oltoyliklarning o'zlari yoki **oltoy-kiji, teleñitlar** va **teleutlar** (ular o'zlarini «payatlar» deb ataydilar) hisoblanadi. Janubiy oltoyliklar, aslida, Sayan Oltoyda yashagan qadimgi turkiy qabilalar (VI–VIII asrlar) ning ana shu yerga kelib qolgan mo'g'ul qabilalari bilan (XIII va XV–XVII asrlar) aralashuvidan vujudga kelgan.

Astraxan tatarlari – Astraxan shahri va Astraxan viloyatining bir qancha tumanlarida yashaydigan xalq bo'lib, ular o'zlarini no'g'oylar deb hisoblaydilar. Ko'pchilik tadqiqotchilar fikriga ko'ra, ular Astraxanning zaminini yaratgan Oltin O'rda no'g'oylari avlodlari hisoblanadi. Ular bir necha asrlar davomida tarqoq holda yashab kelyapti. Hozirda no'g'oylarning boshqa guruhlar bilan ularning aloqasi yo'q.

Balqarlar (o'zlarini «**malkar**» yoki «**taulu**» deb ataydilar) – Janubiy Kavkazda yashaydigan turkiy xalqlardan biri. Ular, asosan, Qabardin-Balqar Respublikasining janubida va janubi-g'arbidagi hududlarda yashaydilar. Ularning umumiy soni 69 ming kishi. Dini–musulmon (sunnilar).

Balqar xalqi mahalliy qavmlarning boshqa yerlardan kelgan eroniy tilli alanlar va turkiy qavmlar (bulgarlar, qipchoqlar) bilan chatishuvi natijasida paydo bo'lgan.

Qozoqlar – Qozog'istonning asosiy aholisi bo'lib, ularning ayrim guruhlar O'zbekiston va Turkmanistonda, Orenburg va Chelyabinsk viloyatlarida, shuningdek, Xitoyning Shinjon-Uyg'ur muxtor tumanida (930 ming), Mo'g'ulistonda (96 ming), Afg'onistonda (5 ming) yashaydi. Qozoqlarning umumiy soni 8 mln. 230 ming kishidan iborat. Dini – musulmon (sunnilar).

Hozirgi qozoqlarni avvallari (1920-yilgacha) «qirg'izlar», «qirg'iz-qaysaqlar», «qaysaq-qirg'izlar», qozoq-qirg'izlar» deb nomlaganlar. Qozoqlarning bunday ko'p atamalar bilan nomlanishi rasmiy hujjatlarda qozoqlarni qo'shni Sibirdagi rus kazaklaridan ajratib ko'rsatish bilan izohlanadi.

Qozoq xalqining vujudga kelishida ko'pgina qadimgi qavmlar ishtirok etgan. Eramizning boshlarida hozirgi Qozog'iston hududida saklar, usunlar, Qangyuy qabila qavmlari, alanlar va boshqa urug'lar yashab kelgan. VI – VII asrlarda bu yerga Sharqiy turkiy xoqonlik tarkibiga kirgan har xil turkiy qavmlar-turgashlar, qarluqlar, so'ngra, VIII – XI asrlarda kimaklar, qipchoqlar va o'g'uzlar ko'plab kirib kela boshlagan. Ular qozoq xalqining shakllanishida muayyan rol o'ynagan. Qozoqlar XV asr oxiri XVI asr boshida Qozoq xonligining tarkibida alohida xalq bo'lib shakllandi. Ana shundan Qozoq xonligi Ulli juz (Jetisuv), O'rta

juz (Markaziy Qozog‘iston) va Kichik juz (G‘arbiy Qozog‘iston) tarzida uchga ajratilgan. Bu holat XVIII asr oxiri XIX asr boshlarigacha davom etgan.

Qarayimlar hozirda Litva Respublikasida, ayniqsa, uning Trakay va Panevejis shaharlarida va Vilnyus atrofida, shuningdek, Ukrainaning janubida (Lutsk, Galich), Qrim (Evpatoriya, Boqchasaroy, Sevastopol, Simferopol) da yashaydi. Ular o‘zlarining «karay, karaylar» (**karani** eski yahudiycha «o‘quv» deb ataydilar. Qarayimlarning umumiy soni 3 ming 300 kishi. Dini–iudaizm.

Qarayimlar Xazar xoqonligi tarkibiga kirgan turkiy qavmlarning avlodlari hisoblanadi. Xoqonlik X asrda Kiev knyazlari tomonidan qulatilgandan keyin, qarayimlar Qrimda manzil topgan. XIV asr oxirida qarayimlar bir qismi hozirgi manzili Litva va Ukrainaning g‘arbiy tumanlariga ko‘chirilgan.

Qoraqalpoqlar–O‘zbekiston tarkibidagi mustaqil Qoraqalpog‘istonning asosiy aholisini tashkil qiladi. Umumiy soni 360 ming kishidan iborat.

Qoraqalpoq xalqining shakllanishi eramizgacha bo‘lgan VII – II asrlarda Orol bo‘yida yashagan sak-massaget qabilalaridan boshlanadi. VI asrdan boshlab, Sharqiy turkiy xoqonlikning vujudga kelishi va Orol bo‘ylarida uning tarkibiga kirishi munosabati bilan bu hududga turkiy qavmlar kela boshlagan. VIII – XI asrlarda Orol va Kaspiy bo‘ylarining o‘g‘uz va pecheneg qabilalari egallagan. Ular qoraqalpoq xalqining shakllanishida o‘rta asrdagi asosiy komponentlar hisoblangan. So‘ngra, XI asr o‘rtalarida Orol bo‘yidagi kimak qavmli birlashmaga mansub qipchoqlar va shundan keyingi davrlarda no‘g‘oylar qoraqalpoq xalqining shakllanishida muhim rol o‘ynagan. Qoraqalpoqlar xalq sifatida XV – XVI asrlarda Orolning sharqiy oqimi (Sirdaryoning quyi oqimi) da vujudga kelgan. Biroq XIX asr boshlarida ularning ko‘pchiligi Amudaryo bo‘ylariga ko‘chirilgan. Dini-musulmon (sunniylar).

Qirg‘izlar – O‘rta Osiyoda yashovchi turkiy xalqlarning biri bo‘lib, Qirg‘iziston Respublikasining asosiy xalqini tashkil etadi. Ularning ayrim guruhlar O‘zbekiston hamda Tojikistonda, shuningdek, Xitoyning janubi-g‘arbi-dagi tog‘li tumanlarda (115 ming kishi), Afg‘onistonda (10 ming kishi) yashaydi. Qirg‘izlarning umumiy soni 2 mln. 280 ming kishi. Dini – musulmon (sunniylar).

Hozirgi qirg‘izlar avvallari (1917-yilgacha) «qora-qirg‘izlar», «bulutlar» deb nomlangan.

Qirg‘izlarning etnogenezi qadimgi xun, dinlin, sak, usun qabilalari bilan bog‘liqdir. So‘ngra qirg‘iz xalqi tarkibiga mahalliy turkiy va eroniy tilli qavmlar, qarluqlar, uyg‘urlar, keyinchalik mo‘g‘ul qavmlari, XVI–XVII asrlarda esa ayrim qozoq-no‘g‘oy qavmlari kirgan. Qirg‘izlar alohida xalq bo‘lib XVI asr boshida Tyanshanda vujudga kelgan.

O‘g‘uzlar – o‘rta asrda yashagan turkiy qabila. VIII asrda turkiy xoqonlik qulagandan so‘ng, uning o‘rnini uyg‘urlar bilan qoraxoniylar egallaydi. Shundan keyin o‘g‘uzlarning ko‘pgina qavmlari kunchiqardan g‘arbga tomon siljiydi. Ko‘pchilik o‘g‘uz qavmlari bo‘linib, ularning bir qismi O‘rta Osiyoga keladi.

O‘guzlarning asosiy ko‘pchiligi Orolbo‘yi dashtlarida yashab, ular boshchiligida bir necha qabila urug‘lari tarkib topgan. IX asrda o‘g‘uzlarning ko‘pchilik qismi Sirdaryoning o‘rta va quyi oqimida hamda Ustyurtning janubga cho‘zilgan cho‘llarida, Emba va Yoyiq oralig‘ida yashagan. O‘g‘uzlarning bir

qismi–o‘g‘uz saljuqlar Eron hamda Kichik Osiyo orqali o‘tib, dastlab, Saljuqlar qavmini, so‘ngra Usmon imperiyasini tuzadi. Boshqa bir qismi Ural hamda Volga daryolaridan o‘tib, Sharqiy Yevropaga ketgan. O‘g‘uzlar hozirgi ozarbayjon, gagauz, turk hamda turkman xalqlarining shakllanishda, shuningdek, Xorazm o‘zbeklari va qoraqalpoqlarning etnogenizida ham muayyan rol o‘ynagan.

O‘zbeklar – O‘rta Osiyoda yashovchi turkiy xalqlardan biri. Ular O‘zbekiston Respublikasining asosiy aholisi hisoblanadi. O‘zbeklarning bir qismi Qirg‘iziston, Tojikiston, Qozog‘iston, Turkmaniston, Afg‘oniston, Saudiya Arabistonida, Xitoy, Rossiyada yashaydi. Ularning umumiy soni 30 mln. kishidan oshadi. Dini–musulmon (sunniylar).

O‘zbek xalqi O‘rta Osiyoda yashab kelayotgan qadimgi sug‘d, sak, massaget, qangyuy, xorazmiy hamda boshqa etnik guruhlariga keyingi davrlarda qo‘shilgan turkiy qabila va urug‘larning birikuvi natijasida vujudga kelgan. Uning shakllanishi XIII–XIV asrlarda to‘la tugallangan. Taxminan o‘sha davrlardan boshlab «o‘zbek» etnonimi shularga nisbatan qo‘llaniladigan bo‘lgan.

Tatarlar (Volga tatarlari yoki Qozon tatarlari) – O‘rta Volga va Ural bo‘ylarida yashovchi turkiy xalq. Ular Tatariston Respublikasining asosiy aholisini tashkil qiladi. Bir qismi Boshqirdstonning janubi-g‘arbida, Chelyabinsk, Perm Yekaterinburg, Orenburg, Astraxan viloyatlarida, G‘arbiy Sibirda, Uzoq Sharqda, O‘rta Osiyo va Qozog‘istonda yashaydi. Tatarlarning umumiy soni 6 mln. 560 ming kishi. Dini – musulmon (sunniylar).

Tatar etnonimi ilk bora VII–IX asrlardagi turkiy runik obidalarida (to‘qqiz tatar, o‘tuz tatar sifatida) tilga olinadi. Mo‘g‘ul-tatar bosqinchilari davri (1240–1480) dan boshlab va undan keyingi yillarda Rus mamlakati bilan chegaradosh Oltin O‘rda hukmronligi davrida **tatar** termini keng tarqalgan edi. «Tatar» termini bilan Rossiyaga chegaradosh bo‘lgan ko‘pgina turkiy tilli boshqa xalqlar ham nomlangan.

Volga tatarlari xalqi tarkibiga qozon tatarlari va astraxan tatarlari, misharlarning katta qismi kiradi. Sibir tatarlari yozma hisob bo‘yicha Volga tatarlariga kiritilsa-da, volga tatarlarining shakllanish davrida yoki bu xalqning rivojlanishi vaqtida ularga yaqindan qo‘shilmagan, sababi ular hududiy jihatdan uzoqda bo‘lib, kelib chiqishi bo‘yicha yaqin qarindosh bo‘lmagan. Sibir hamda Volga tatarlarini tarixiy jihatdan lingvistik planda ham bir-biriga yaqin, deb hisoblash mumkin emas.

Xakaslar – Sibirda yashovchi turkiy xalqlardan biri. Ular Xakasiyaning asosiy aholisini tashkil qiladi. Xakaslarning umumiy soni 73 ming kishi. Dini – xristian.

Alohida xalq sifatida XIX–XX asrlar oralig‘ida vujudga kelgan.

Chyornie klobukilar – Janubiy Rusda va Volga, Ural bo‘ylarida yashagan o‘rta asrlardagi turkiy qavm. «Chyornie klobukiler» atamasi XII asrdagi pecheneg-o‘g‘uz qavmlarining (pecheneglar, uzlar, torklar, berendiler, kovuyalar, kalpichlar, boutlar) umumiy atamasi hisoblanadi. Bu qavmlar Janubiy Rus yerlarida manzil topib, Kiev Rusi xalqining tarkibiga kirib ketgan.

Chuvashlar – Oʻrta Volga boʻyida yashaydi. Ular Chuvash Respublikasi-ning asosiy aholisini tashkil etadi. Chuvashlarning umumiy soni 1 mln. 780 ming kishi. Dini–xristian.

Chuvash xalqi X asrda Bulgʻar mamlakati tarkibida boshlangan va XV asrda hozirgi Chuvash Respublikasi hududida alohida xalq boʻlib shakllandi.

Chulim tatarlari (chulim turklari) – Sibirda Ob daryosining oʻng tarmogʻi Chulim daryosi boʻylarida yashovchi turkiy xalq. Chulim turkiylarining vujudga kelishida turkiy qavmlar va mahalliy samodiy, ket substrat komponenti muayyan rol oʻynagan.

1. Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951.
2. Рафиев А. Туркий тилларнинг қиёсий-тарихий грамматикаси. Т., 2004.
3. Серебренников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. М., 1986.
4. Щербак А. М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Имя). Л., 1977.
5. Щербак А. М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970.
6. Щербак А. М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. (Глагол). Л., 1981.